

კასპიის ზღვის რეგიონში მიმდინარე პროცესები, უძველესი დროიდან დღემდე

რეზიუმე

კასპიის ზღვის რეგიონზე, უძველესი დროიდან, აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის არსებული სავაჭრო გზები გადის. კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს რუსეთი, სამხრეთ-დასავლეთით აზერბაიჯანი, სამხრეთით ირანი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით თურქმენეთი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ყაზახეთი. სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე, რეგიონი წარმოადგენს რეგიონალური და გლობალური მოთამაშეების ინტერესის სფეროს. მათი ინტერესები, როგორც წესი, თანხვედრაში არ არის, შესაბამისად რეგიონი წარმოადგენს დაპირისპირების ადგილს. ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს იმის დადგენა თუ რას მიეკუთვნება კასპიის ზღვა, ზღვას თუ ტბას. ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში მიდიოდა საუბარი კასპიის ზღვის შესაძლო კავშირზე ოკეანესთან. შესაბამისად, კასპიის ზღვის სტატუსის დადგენა და მისი საკუთარი გავლენის სფეროში მოქცევის მცდელობა მიმდინარეობს უძველესი დროიდან. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გახდა კასპიის ზღვის საკითხი საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ. საბჭოთა კავშირის არსებობის პერიოდში ზღვა მოქცეული იყო ორ სახელმწიფოს შორის, საბჭოთა კავშირსა და ირანს შორის, სადაც დომინირებდა საბჭოთა გავლენა. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ შეიქმნა ახალი რეალობა გაჩნდნენ ახალი მოთამაშეები, როგორც რეგიონალური ისე გლობალური.

საკვანძო სიტყვები: კასპიის ზღვა, სავაჭრო გზები, რეგიონი, კასპიის ზღვის სტატუსი.

კასპიის ზღვა არის მსოფლიოში უდიდესი წყალსაცავი, რომელიც არ უკავშირდება ზღვას და მდებარეობს ევრაზიის კონტინენტის ორი დიდი ნაწილის საზღვარზე. იგი გადაჭიმულია კავკასიონის მთების აღმოსავლეთით და შუა აზიის ვრცელი სტეპის დასავლეთით. ზღვის ფართობია 392,600 კმ² და მდებარეობს 27 მ-ზე დაბლა ოკეანის დონიდან (სიმაღლის ბალტიის სისტემა) (UN environment programme, 2020). ხანგრძლივი დაკვირვებით დადგინდა, რომ კასპიის ზღვის დონე მუდმივად იცვლება. აგრეთვე მნიშვნელოვნად ცვალებადია სანაპირო ზოლის სიგრძე, რომელიც დაკვირვების სხვადასხვა პერიოდისათვის 500-600 კმ-ით იცვლება (Подда 1987, 439-444). კასპიის ზღვა გადაჭიმულია მერიდიანის გასწვრივ 1200 კმ-ის ტერიტორიაზე. მისი საშუალო სიგანე დაახლოებით 300 კილომეტრია. სანაპირო ზოლი შეადგენს დაახლოებით 6000 კმ-ს. მთავარი შენაკადი არის მდინარე ვოლგა, რომელიც უზრუნველყოფს წყლის შემოდინების დაახლოებით 80%-ს, შემდეგ მოდიან მდინარეები მტკვარ-არაქსი (6,3%), ურალი (3%) და თერგი (2,5%). მორფოლოგიური სტრუქტურის, ფიზიკური და გეოგრაფიული პირობების მიხედვით, კასპიის ზღვა პირობითად იყოფა სამ ნაწილად: ჩრდილოეთი (ტერიტორიის 25%), შუა (ტერიტორიის 36%) და სამხრეთი (ტერიტორიის 39%) (Caspian Environmental Information Centre Portaal, 2022). კასპიის ზღვა მსოფლიოში ყველაზე დიდი მარილიანი ტბაა, მაგრამ ეს ყოველთვის ასე არ ყოფილა. სამეცნიერო კვლევებმა აჩვენა, რომ დაახლოებით 11 მილიონი წლის წინ ის აზოვისა და ხმელთაშუა ზღვების გავლით მსოფლიო ოკეანეს უკავშირდებოდა (Owen 2019).

კასპიის ზღვის მიდამოები უძველესი დროიდან დასახლებული იყო ადამიანთა ტომებით. არქეოლოგიური გათხრები ასაბუთებს, რომ კასპიის ზღვის პირას, თურქმენეთის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ ტომები, რომლებიც მიეკუთვნებიან ადამიანთა უძველესი წინაპრების სინანტროპების ტიპს. კასპიის ზღვის სამხრეთით ნაპოვნია მეზოლითის პერიოდის მონადირეების სადგომები. მეცნიერთა აზრით, ამ სადგომის მკვიდრნი აქ უნდა გამოჩენილიყვნენ 11 ათასი წლის წინ (Лысье & Полтавский 1956, 32). ანტიკურ წყაროებში კასპიის ზღვა პირველად ნახსენებია ბერძენი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის, ჰეკატეოს მილეტელის მიერ. ის კასპიის ზღვას, როგორც კასპიის, ისე ჰირკანის სახელწოდებით იხსენიებს (Латышев 2013, 2). ირანულენოვანი ტომები (არიელები) ირანსა და შუა აზიაში მკვიდრდებიან ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს. ეს ტომები ადვილად ირეოდნენ ადგილობრივ მოსახლეობასთან და მათ თავიანთ ენას გადასცემდნენ. ძვ. წ. V–IV საუკუნეებში კასპიის ზღვის სამხრეთი სანაპირო სპარსულენოვანი მიდიელების სამეფოში შედიოდა, ხოლო 550 წლიდან აქემენიდების სამეფოში გაერთიანდა. ძვ. წ. 330 წ. ალექსანდრე მაკედონელი დაეუფლა სპარსეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთს და შევიდა ჰირკანიაში, რომელიც კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარეობდა. ალექსანდრე დიდის სიკვდილის შემდეგ სპარსელმა სატრაპმა ატროპატმა ძალაუფლების შენარჩუნება მოახერხა და კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით (სამხრეთ აზერბაიჯანის ტერიტორია) ატროპატენას მიდიის სამეფო დააარსა (Утченко 1956, 416).

ანტიკურ ეპოქაში გაბატონებული იყო აზრი, რომ კასპიის ზღვა ჩრდილოეთის ოკეანის ნაწილია. ამ აზრის გავრცელებას, როგორც ჩანს ხელი შეუწყო ვინმე ჰერაკლიდმა, რომელსაც ალექსანდრე მაკედონელმა დაავალა ჰირკანის ზღვის გამოკვლევა (Априан 1912, 1). მიუხედავად იმისა, რომ არისტოტელე ასწავლიდა ალექსანდრეს, რომ კასპიის ზღვა არ უკავშირდებოდა ზღვას, იგი გატაცებული იყო შავ ზღვასთან კასპიის ზღვის მიწისქვეშა კავშირის შესაძლებლობის იდეით. ალექსანდრე მაკედონელმა კასპიის ზღვაზე ფლოტის გაშვება ბრძანა, რათა გაერკვიათ, უკავშირდება თუ არა ის შავ ზღვას ან რომელიმე აღმოსავლეთის ზღვას ინდოეთის გზაზე (Planhol 2012, 48–50). თავდაპირველად გამოკვლეული იყო კასპიის ზღვის მხოლოდ სამხრეთი სანაპირო და მას თვლიდნენ ოკეანის ნაწილად. როდესაც დაიწყო ზღვის ჩრდილოეთის ნაწილის გამოკვლევა, გადაწყვიტეს, რომ აქ ოკეანე შეჭრილია ხმელეთში (Baker & Leonard 1931, 26). ექსპედიციები აღწევდა აღმოსავლეთით ამუდარიამდე, ხოლო დასავლეთის მიმართულებით ალბანეთამდე. ძნელად წარმოსადგენია, რატომ თვლიდნენ ანტიკურ ეპოქაში კასპიის ზღვას ოკეანის ნაწილად. ალექსანდრე მაკედონელის, სირიელი მეფეების, პართელებისა და რომაელების ექსპედიციებმა ეს აზრი ვერ შეცვალეს. მცდარმა აზრმა ჰირკანის ზღვის შესახებ და სელევკიდების ექსპედიციების არასწორმა დასკვნებმა, ჰეროდოტესეული წარმოდგენა კასპიის ზღვაზე შეცვალეს, თუმცა ახ. წ. II საუკუნეში პტოლემეს გეოგრაფიაში უარყოფილია აზრი, რომ კასპიის ზღვა ოკეანის ნაწილია და ის აღწერილია, როგორც ტბა. ძვ. წ. III–II საუკუნეებში კასპიის ზღვის სამხრეთი სანაპირო შედის მაკედონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ წარმოქმნილ სელევკიდების ელინურ სამეფოში. შემდეგი საუკუნეების განმავლობაში კასპიის ზღვა შედიოდა აღორძინებული სპარსეთის შემადგენლობაში. ახ. წ. VII საუკუნიდან, არაბების დამპყრობლური ომების შედეგად, კასპიის რეგიონი სახალიფოს შემადგენლობაში გადავიდა. XI საუკუნიდან კასპიის რეგიონში მცხოვრები ხალხები ჯერ თურქ-სელჯუკებმა, შემდეგ ჩინგიზ ყანმა, თემურ ლენგმა და საბოლოოდ თურქმანებმა დაიპყრეს. 1501 წლიდან კასპიის ზღვა მოექცა სეფიანთა დინასტიის მმართველობის სფეროში.

პეტრე I-მა 1721 წ. წარმატებით დაასრულა ომი შვედეთთან და სპარსეთში შექმნილი ვითარება რუსეთის მიერ კასპიისპირეთის რეგიონების ოკუპაციისთვის გამოიყენა. პეტრე I-ს განსაზღვრული ჰქონდა ვოლგა-კასპიის სამდინარო მაგისტრალზე მდებარე ტერიტორიისა და კასპიისპირეთის უმთავრესი მეაბრეშუმეობის რეგიონების ხელში ჩაგდება (კაციტაძე 2009, 479). პეტრე I-ის სპარსული ლაშქრობების (1722–1723) და XIX საუკუნეში (1804–1813 და 1826–1828) წარმოებული რუსეთ-სპარსეთის ომების შედეგად გაფორმებული პეტერბურგის (1723), რაშთის (1729), გოლესთანის (1813) და თურქმენჩაის

(1828) ტრაქტატები/ხელშეკრულებები შეიძლება ჩაითვალოს კასპიის ზღვის პოლიტიკურ-იურიდიული სტატუსის ჩამოყალიბების დასაწყისად (ლაცაბიძე 2023, 28).

წარმატებულად ჩატარებული ომების შედეგად გაფორმებული ტრაქტატების საფუძველზე, რუსეთმა მოიპოვა კასპიის ზღვაზე სამხედრო ფლოტის ფლობის ექსკლუზიური უფლება. სპარსეთს ეძლეოდა მხოლოდ სავაჭრო გემების გამოყენების უფლება. ეს კი ნიშნავდა კასპიის ზღვის რუსეთის იურისდიქციისადმი სრულ დაქვემდებარებას და კასპიის ზღვას აქცევდა ფაქტიურად რუსეთის შიდა წყალსაცავად. აღნიშნული მდგომარეობა გაგრძელდა მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში. აღსანიშნავია, რომ სპარსეთი XIX საუკუნიდან ექცევა ორი იმპერიის, რუსეთისა და დიდი ბრიტანეთის გავლენის ქვეშ. სიტუაცია იცვლება პირველი მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგ. 1917 წლის რუსეთის ოქტომბრის რევოლუციისა და საბჭოთა კავშირის შექმნის შემდეგ, კასპიის ზღვა ექცევა საბჭოთა კავშირსა და სპარსეთს/ირანს შორის, სადაც დომინირებს საბჭოთა გავლენა. საბჭოთა პერიოდში კასპიის ზღვა წარმოადგენდა საბჭოთა კავშირის შიდა წყალსაცავს, რომელსაც სამხრეთიდან ესაზღვრებოდა ირანი. საბჭოთა კავშირისა და ირანის მიერ დადგენილი სტატუსი თვლიდა კასპიის ზღვას შიდა კონტინენტურ წყალსაცავად (ლაცაბიძე 2020, 1-2).

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, სიტუაცია რადიკალურად იცვლება და დღეს კასპიის ზღვა წარმოადგენს რეგიონს, რომელიც მდებარეობს ხუთ სახელმწიფოს შორის. იწყება ახალი ეტაპი ზღვაზე და რეგიონში გავლენების დამკვიდრების. კასპიის ზღვის აუზი, რეგიონალური და გლობალური მოთამაშეების განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ ექცევა. იქმნება ახალი ქვეყნები, აქტუალური ხდება ზღვის გაყოფის საკითხი. აღნიშნული მიმართულებით კონსენსუსის მისაღწევად აუცილებელია ზღვის სამართლებრივი სტატუსის დადგენა, რაც თავის მხრივ ყველაზე რთულად მისაღწევ საკითხს წარმოადგენს, რომელიც ათწლეულების მანძილზე გრძელდება. (ლაცაბიძე 2023, 29). სამართლებრივად განსაკუთრებულ სირთულეს წარმოადგენდა განსაზღვრა, თუ რას მიეკუთვნება კასპიის ზღვა – ზღვას თუ ტბას, რაც საერთაშორისო სამართლის მიხედვით, წარმოადგენს სხვადასხვა რეგულაციის საგანს (ლაცაბიძე 2020, 2).

გამოყენებული ლიტერატურა

- კაციტაძე, დ. ირანის ისტორია III-XVIII საუკუნეები. თბილისი: კავკასიისა და აღმოსავლეთის კვლევის ცენტრი, გამომცემლობა ჰოროსი XXI, 2009;
- ლაცაბიძე, ა. „კასპიის ზღვის რეგიონის ახალი გეოპოლიტიკური რეალობები.“ თავისუფალი უნივერსიტეტის აზიური კვლევების ჟურნალი # 2, (2020): 1-6;
- ლაცაბიძე, ა. 2023. კასპიის ზღვის სამართლებრივი სტატუსი და მისი გავლენა ძალთა ბალანსზე რეგიონში. სადოქტორო დისერტაცია, თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტი.
- Caspian Environmental Information Centre Portaal. <https://tehranconvention.org/en/tc> (accessed: 05/09/2022);
- Owen, L. „Caspian Sea.“ Encyclopaedia Britannica <https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea> (accessed:06/12/2019);
- Planhol, X., D. CASPIAN SEA i. GEOGRAPHY. Encyclopædia Iranica, V/1, pp. 48-50; available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/caspian-sea-i> (accessed: 14/03/2018);
- UN environment programme. The Tehran Convention, <https://www.unenvironment.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/working-regional-seas/regional-seas-programmes/caspian-sea> (accessed: 11/08/2020)

- Baker, J., N., Leonard. A history of geographical discovery and exploration. Londin: Harrap, 1931.
- Априан. Анабасис (поход) Александра, VII. 16, 1912;
- Латышев, В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Рипол
Классик, 2013;
- Утченко С. Всемирная история, т. II. М. 1956;
- Лурье И., М. Полтавский. Всемирная история, т. I, М. 1956;
- Родда, Д. К. Грани гидрологии. Ленинград: Гидрометеиздат, 1987.

ONGOING PROCESSES IN THE CASPIAN SEA REGION, FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT DAYS

The trade routes between East and West have passed through the Caspian Sea region since ancient times. Russia is located northwest of the Caspian Sea, Azerbaijan in the southwest, Iran in the south, Turkmenistan in the southeast, and Kazakhstan in the northeast. Due to its strategic importance, the region is an area of interest for regional and global players. Their interests do not coincide therefore the region is a place of rivalry. One of the most important issues is determining whether the Caspian Sea is a sea or a lake. Even in ancient times, there was talk about the possible connection of the Caspian Sea with the ocean. Accordingly, the attempt to determine the Caspian Sea's status and bring it under its sphere of influence has been going on since ancient times. The issue of the Caspian Sea became increasingly important after the collapse of the Soviet Union. During the existence of the Soviet Union, the sea was divided between two states, the Soviet Union and Iran, where Soviet influence dominated. After the collapse of the Soviet Union, a new reality was created, new players emerged, both regional and global.

Keywords: Caspian Sea, trade routes, region, Caspian Sea status.